

ELS ESPAIS DE RAMON LLULL: CONTEXT, PENSAMENT I PROJECCIÓ

Congrés
Internacional
Ramon Llull
2025

RAFAEL RAMIS BARCELÓ
(Editor)

COLECCIÓN

INSTITUTO DE ESTUDIOS HISPÁNICOS EN LA MODERNIDAD (IEHM)

Esta colección pretende recoger estudios que analicen desde las perspectivas filosófica, filológica, histórica, jurídica y teológica la historia de las ideas de origen hispánico desde el Renacimiento hasta la primera mitad del siglo XVIII. Por su naturaleza interdisciplinar, da cabida a trabajos de diferente orientación. Publica, de manera preferente, aquellas contribuciones propias de las líneas de investigación del Instituto de Estudios Hispánicos en la Modernidad. Además de los grandes temas del hispanismo moderno, la colección contempla también algunos estudios particulares sobre el caso balear.

CONSEJO EDITOR – EDITOR ADVICE

Rafael RAMIS BARCELÓ (Director)

Fernando RODRÍGUEZ-GALLEGO (Subdirector)

Francisco José GARCÍA PÉREZ (Secretario)

COMITÉ ACADÉMICO ASESOR – ACADEMIC ADVISORY BOARD

Igor AGOSTINI (Università del Salento)

Fausta ANTONUCCI (Università di Roma 3)

Luisa BRUNORI (Université de Paris-Nanterre)

Pierre CIVIL (Université Sorbonne Nouvelle-Paris 3)

Rafael DOMINGO (Universidad de Navarra)

Costantino ESPOSITO (Università di Bari)

Santiago GARCÍA JALÓN DE LA LAMA (Universidad Pontificia de Salamanca)

Folke GERNERT (Universität Trier)

Ofelia REY CASTELAO (Universidad de Santiago)

Alexandra TESTINO ZAFIROPOULOS (Institut Catholique de Paris)

1ª edición, 2026

© Rafael Ramis Barceló (ed.)

© 2026, Editorial Sindéresis

Calle Princesa, 31, planta 2, puerta 2 – 28008 Madrid, España

Rua Diogo Botelho, 1327 – 4169-004 Porto, Portugal

info@editorialsinderesis.com

www.editorialsinderesis.com

ISBN: 979-13-87929-64-0

Depósito: M-16212-2026

Produce: Óscar Alba Ramos

Impreso en España / Printed in Spain

**Aquest llibre ha estat finançat amb Fons de l'Impost de Turisme Sostenible
del Govern de les Illes Balears**

**Govern de les
Illes Balears**

Reservado todos los derechos. De acuerdo con lo dispuesto en el código Penal, podrán ser castigados con penas de multa y privación de libertad quienes, sin la preceptiva autorización, reproduzcan o plagien, en todo o en parte, una obra literaria, artística o científica, fijada en cualquier tipo de soporte.

ÍNDICE

PRESENTACIÓ	13-15
INTRODUCCIÓ	17-24
COL·LABORADORS.....	25-27
I. CONTEXT	
1. JORDI GAYÀ ESTELRICH: Ramon Llull: un ‘negoci excessiu’	31-50
2. JOSEP-ENRIC RUBIO: El microcosmos social com a espai de la reordenació lul·liana. Una exegesi del capítol 76, «De persecució», del <i>Romanç d’Evast e Blaquerna</i>	51-72
3. ROGER FRIEDLEIN: L’espai en els diàlegs literaris de Ramon Llull, una categoria constitutiva de sentit.....	73-86
4. SIMONE SARI: Les estades de Llull a Roma per «tractar públic bé»: encara sobre la data del <i>Desconhort de Ramon</i>	87-104
5. NÚRIA GÓMEZ LLAUGER: Ramon Llull a Roma (1295-1296): context, obres i estratègia intel·lectual	105-120
6. ANNA FERNÁNDEZ CLOT: L’espai de les obres en vers de Llull: tradició manuscrita i reivindicació literària.....	121-138
7. ELENA PISTOLESI: Nuove acquisizioni sulla tradizione plurilingue delle opere lulliane.....	139-158

8. ÀNGEL ESCOBAR: La biblioteca aristotélica de Lulio.....	159-176
9. DOMINIQUE DE COURCELLES: Encuentros en París: entre los espacios culturales, lengua vernácula y latín: Maestro Eckhart, Dante Alighieri y Ramon Llull.....	177-192
10. MIQUELA SACARÈS TABERNER: <i>Vita activa et vita contemplativa</i> en les iconografies de Ramon Llull.....	193-210
11. GABRIEL ENSENYAT: Els Llull: de pagesos a patricis a través de l'activitat mercantil.....	211-228
12. ALBERT CASSANYES ROIG: El patrimoni familiar: la cavalleria dels Llulls	229-248

II. PENSAMENT

13. MARTA ROMANO: Considerazioni sull'esperienza intellettuale di Raimondo Lullo tra le culture e le religioni del suo tempo	251-270
14. ANTONI BORDOY: Ramon Llull y el ocaso de la ciencia antigua en contexto	271-288
15. ROSA PLANAS: La figura A. Algunes consideracions sobre el seu origen.....	289-314
16. CONSTANTIN TELEANU: «Punctus transcendens». Un instrument intellectuel de transition de l'Art quaternaire à l'Art ternaire de Raymond Lulle	315-334
17. JOSÉ HIGUERA: <i>Arbor ex arbore</i> : la floresta luliana en la tradición arborescente medieval.....	335-350
18. ROBERT HUGHES: Ramon Llull, <i>laicus religiosus</i> : taxonomy, logic and the grounds of mission	351-370

19. LUCIO M. NONTOL, TOR: Asombro, contemplación y lenguaje teológico: una lectura comparada de Job y el *Llibre de meravelles* 371-382
20. MARIA SAIZ: Comunicar la contemplació. El llenguatge místic de Ramon Llull 383-402
21. CORALBA COLOMBA: La mistica *ad extra* di Raimundo Lullo 403-418
22. JOAN ANDREU ALCINA: Ramon Llull, locura y pasión por Jesucristo..... 419-444
23. ALEXANDER FIDORA: L'Art de Llull, el dubte de Tomàs i la teologia com a ciència segons l'Aquinat..... 445-458
24. ANNE M. MAYER: The Thought of Ramon Llull in the Theological Context of His Time..... 459-476
25. JULIÁN BARENSTEIN: La teoría luliana de la votación y su re-descubrimiento entre los siglos XVIII y XX: fundamentos y aplicaciones 477-494

III. PROJECCIÓ

26. LLUÍS CIFUENTES: Les traduccions catalanes d'obres de medicina al tombant del segle XIV: un context per a la prosa de Ramon Llull 497-526
27. STEFANIA BUOSI MONCUNILL: El pseudolul·lisme alquímic en l'escola occitanocatalana: reconfiguració operativa del llegat lul·lià en el marc institucional de la Corona d'Aragó 527-542
28. LUCIANO MICALI: La critica a Lullo nell'economia della riflessione di Jean Gerson sul sapere teologico e sull'intelletto 543-560

29. SIMON J. G. BURTON: Reassessing the roots of Scoto-Lullism: the case of Jerome of Prague and Nicholas of Cusa..... 561-578
30. JULIA BUTIÑÁ: La secuencia del humanismo a raíz de su paso por San Agustín y por Ramón Llull. (La influencia de Llull sobre Metge)..... 579-596
31. FRANCISCO DÍAZ MARCILLA: Ecos del lulismo atlántico: nuevos aportes (siglos XV-XVI)..... 597-610
32. RAFAEL RAMIS BARCELÓ: Algunas referencias a Ramon Llull en incunables 611-626
33. FLAVIA BUZZETTA: Lullismo e Cabbala nel Rinascimento: la cabbala umanistica di Pierleone da Spoleto tra Lullo e Abulafia 627-644
34. NOEL BLANCO MOURELLE: Concordia lulliana: Ramon Llull, Giovanni Pico della Mirandola y la defensa moderna del lulismo..... 645-660
35. ANITA TRANINGER: *Oratoris materiam esse totum mundum*: retórica lulista y *copia* erasmiana..... 661-678
36. ELEONORA BUONOCORE: Explaining the Secrets of Lull's art: Bernhard of Lavinjeta's *Explanatio* as the antecedent for Giordano Bruno's lullism..... 679-694
37. PAUL R. BLUM: Ramón Llull's influence on Giordano Bruno: understanding nature 695-710
38. PATRIZIO RIGOBON: Les primeres obres de Llull impreses a Venècia i alguns episodis de la recepció de l'obra lul·liana a l'àmbit venecià: (segles XV-XVIII)..... 711-726
39. MATTHEW BAINES: Scoto-Llullism in Early Modern Protestantism..... 727-746

40. THOMAS LEINKAUF: The reception of Ramon Llull's philosophy and theology in early modern thinking 747-764
41. LINDA BÁEZ RUBÍ: *Arte figurali facillime venatur*: visualidad y conocimiento en torno al lulismo en América 765-792
42. CLAUS A. ANDERSEN: Lullism, Scotism, and Distinctions in the 18th-Century: The Case of Honorius Cordier OFMRec 793-812
43. MIGUEL G. GARÍ PALLICER: La festivitat de Ramon Llull a la Universitat Literària i Lul·liana de Mallorca (1693-1808)..... 813-830
44. JOSEP AMENGUAL I BATLE, M.SS.CC.: La *informatio*, editada l'any 1810 per la congregació de ritus, reconeix l'ortodòxia de la doctrina del beat Ramon Llull, al temps que el designa com a *Sanctus Martyr* 831-866
45. FRANCISCO JOSÉ GARCÍA PÉREZ: El movimiento antilulista durante el siglo XVIII: de la marginalidad a la legitimación..... 867-882
46. PERE ROSSELLÓ BOVER: El lul·lisme de Fernando Weyler y Laviña 883-901
47. SERGI CASTELLÀ MARTÍNEZ: Algunes consideracions sobre el realisme místic lul·lià en l'avantguarda catalana 903-917
48. LOLA BADIA – MARIBEL RIPOLL: Els estudis lul·lians i el llegat d'Anthony Bonner 919-935
49. JAUME MENSA I VALLS: Josep Perarnau i Espelt, editor d'obres de Ramon Llull 937-952

ANNEX

Activitats culturals en homenatge a Ramon Llull organitzades per la Direcció General de Cultura	953-990
ÍNDIX ONOMÀSTIC	991-1009

LES TRADUCCIONS CATALANES D'OBRES DE MEDICINA AL TOMBANT DEL SEGLE XIV: UN CONTEXT PER A LA PROSA DE RAMON LLULL¹

THE CATALAN TRANSLATIONS OF MEDICAL WORKS AT THE TURN OF THE 14TH CENTURY: A CONTEXT FOR RAMON LLULL'S PROSE

LLUÍS CIFUENTES I COMAMALA
Universitat de Barcelona

Resum

Les traduccions catalanes d'obres de medicina que es poden datar a finals del segle XIII i inicis del XIV proporcionen un context de gran importància per a estudiar l'opció de Ramon Llull pel vulgar no únicament per compondre obres literàries sinó també per escriure tractats doctrinals. Les recerques dels últims 30 anys han permès situar, i ressituar, moltes traduccions indatades en aquest període, i també descobrir quina mena d'obres es va triar i perquè, qui les va impulsar i amb quins objectius. Aquest treball n'aporta un estat de la qüestió actualitzat.

Paraules clau: Traduccions catalanes, medicina, segles XIII-XIV (1280-1320), Ramon Llull, llengua vulgar, *scripta* librària catalana primitiva.

Resumen

Las traducciones catalanas de obras de medicina que se pueden datar a finales del siglo XIII e inicios del XIV proporcionan un contexto de gran importancia para estudiar la opción de Ramon Llull por el vulgar no únicamente para componer obras literarias sino

¹ Departament de Filologia Catalana i Lingüística General, Facultat de Filologia i Comunicació, Universitat de Barcelona, Gran Via de les Corts Catalanes 585, 08007 Barcelona. Membre del grup de recerca Sciència.cat <<https://www.sciencia.cat>>, del Centre de Documentació Ramon Llull (CDRL) i de l'Institut de Recerca en Cultures Medievals (IRCVM) de la mateixa universitat. Correu-e: lluiscifuentes@ub.edu. <<https://orcid.org/0000-0001-7912-9859>>. Aquest treball forma part del projecte de recerca «Vernacularidades en la ciencia medieval y renacentista: textos, creadores, profesionales» (PID2021-123419NB-I00, 2022-2026), finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación del govern espanyol, a través de l'Agència Estatal de Investigació, i pel Fons Europeu de Desenvolupament Regional (FEDER). Abreviatures emprades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; ACB = Arxiu Capítular de la Catedral de Barcelona; AHPB = Arxiu Històric de Protocols de Barcelona; ACCV = Arxiu del Reial Col·legi-Seminari de Corpus Christi de València.

tambien para escribir tratados doctrinales. La investigación de los últimos 30 años ha permitido situar, y resituar, muchas traducciones indatadas en este período, y también descubrir qué tipo de obras se seleccionó y porqué, quien las impulsó y con qué objetivos. Este trabajo aporta un estado de la cuestión actualizado sobre el tema.

Palabras clave: Traducciones catalanas, medicina, siglos XIII-XIV (1280-1320), Ramon Llull, lengua vulgar, *scripta* libraria catalana primitiva.

Abstract

The Catalan translations of medical works that can be dated to the end of the 13th and beginning of the 14th centuries provide a context of great importance for studying Ramon Llull's choice of the vernacular not only to compose literary works but also to write doctrinal treatises. Research over the last 30 years has made it possible to situate, and resituate, many undated translations in this period, and also to discover what kind of works were chosen and why, who promoted them and with what objectives. This work provides an updated state of the art on the subject.

Keywords: Catalan translations, medicine, 13th-14th centuries (1280-1320), Ramon Llull, vernacular language, earliest Catalan *scripta* for books.

Introducció

A l'inici del segle XIV, el cirurgià major de Jaume II, Berenguer Sarriera (m. 1310), justificava una impaginació diferenciada i assequible per als lectors i usuaris de la seva traducció al català del *Regimen sanitatis* que Arnau de Vilanova havia escrit en llatí per al rei poc abans, i que ell traslladava al vulgar a instàncies de la reina Blanca d'Anjou, d'aquesta manera:

«Emperò, jo vuy enadir en aquest libre alsunes notes per los marges en manera de rúbriques [...] per ço cor *aquels qui s'an a ajudar ab los libres qui són en romanç* no poden aver estudiatz tantz libres que leugerament pusquen trobar la propietat del regiment [de sanitat] dejús escrit».

Aquest conegut passatge del pròleg de la traducció aporta informacions de gran interès. Primer, comunica que les traduccions al català eren un fet normal al tombant del segle XIII al XIV, com a recurs habitual i important per a les necessitats d'una part de la població. Segon, que els usuaris d'aquestes traduccions no estaven avesats a l'artefacte llibre i que per això havia decidit emprar estratègies pensades per facilitar-los l'ús d'aquest instrument. En aquell moment, es combinava, per tant, una demanda destacada de llibres en vulgar, també dels relatius a

matèries utilitàries com ara la gestió de la salut, i la novetat que eren els llibres i la transmissió escrita del saber per a un sector ampli de la població, que coincidia amb aquell públic dels textos en vulgar.

El mateix pròleg declara algunes coses més que aquí convé tenir en compte. És una reina —una dona— qui sent la necessitat d'encarregar la traducció al vulgar d'una obra mèdica, és a dir, d'una obra especialitzada. Però, tot i l'encàrrec de la reina, el traductor preveu un públic més ampli per al seu esforç, que ha d'abastar tots els que no coneixen prou bé el llatí i s'han d'ajudar amb llibres en vulgar. De tota manera, en aquell moment és molt difícil de fer aquestes traduccions especialitzades al vulgar, perquè és un fet incipient i a la llengua li falta vocabulari tècnic per poder traduir la riquesa terminològica i conceptual del llatí. Això és així malgrat que, amb bon criteri, s'ha encomanat la traducció a algú amb coneixements mèdics especialitzats com ell, que, encara que només és un cirurgià i no un metge universitari, té un perfil, com es veurà, ben particular.²

El testimoni extraordinari de Berenguer Sarriera descobreix una situació, a finals del segle XIII i inicis del XIV, que fins fa poc es coneixia únicament amb retalls com aquest que no permetien copsar-ne l'abast real. És el context de Ramon Llull (m. 1316), en el qual va viure i crear la seva obra, va veure l'exemple d'uns temes i uns gèneres que tenien requesta, va observar la recepció que tenien les obres de matèries diverses en diverses llengües, i va decidir emprar el català no únicament per als textos literaris sinó també per a no pocs dels tractats doctrinals que va escriure.³

Aquest context explica l'opció de Llull, parcial però decidida, pel vulgar, demostra que no va néixer del no-res ni en va ser l'iniciador. Però com era en realitat aquest context? Hi havia llibres especialitzats en vulgar, més enllà d'alguns d'isolats, com el testimoni de Sarriera indica? Quins eren, qui els impulsava i amb quins objectius? El testimoni de Sarriera, de poc abans de 1310, és aplicable a les últimes dècades del segle XIII, quan Llull va començar a escriure? Les obres de medicina, les més destacades d'entre les de caràcter especialitzat i utilitari, ofereixen un observatori privilegiat per trobar respostes a aquestes preguntes.

Limitant, doncs, l'anàlisi a la medicina, trobar respostes a aquestes preguntes no ha estat fàcil, perquè conflueixen alguns problemes que fins fa poc no s'han pogut anar dilucidant. En particular, d'una banda, a diferència de la iniciativa del cirurgià de Jaume II, la majoria de les traduccions són anònimes, sense cap prò-

² El passatge és a Carré, 2017, pp. 180-181. Sobre aquest pròleg i la traducció, vegeu també més endavant.

³ Badia *et al.*, 2016.

leg, sense data o difícilment datables, i es conserven en còpies de datació posterior. D'altra banda, les fonts documentals complementàries, que haurien de permetre escatir aquestes qüestions, sovint no existeixen o no aporten la informació que caldria.

Poder començar a situar amb certesa a finals del segle XIII i inicis del XIV —el primer període de les traduccions al català i context de Ramon Llull— una part notable de les traduccions mèdiques existents ha exigit 30 anys de recerca sobre la medicina, la ciència i la tècnica en català (des de la localització i catalogació de manuscrits i fonts documentals fins a la identificació, atestació i edició d'obres i traduccions)⁴ i una aportació metodològica clau, precisament des dels estudis lul·lians. En efecte, definir i delimitar l'existència d'una *scripta* librària catalana primitiva, vigent en aquell període (c. 1270/1280-1320/1330), per a la confecció de llibres formals, no pas d'escriptures documentals, quan aquells artefactes eren una novetat en català i se cercava un model gràfic culte que els identifiqués, modernitzada irregularment en còpies posteriors a aquest interval, va ser una aportació de primer ordre. Permetia situar en aquelles coordenades temporals uns textos catalans que la codicologia i la paleografia de les còpies conservades no ho facilitava, descobria la complexitat dels processos de modernització textual, i aclaria la confusió entre grafia antiga i llengua antiga.⁵

No tan sols s'ha pogut construir una cronologia de les primeres traduccions mèdiques al català sinó que ha estat possible començar a entendre qui i perquè es va procurar traduccions o obres en vulgar en aquell primer període. D'una banda, van ser els sectors urbans, la burgesia, com a conseqüència de l'eclosió de la vida urbana i la importància que hi anava tenint la salut; d'altra banda, els reis, els nobles i els cortesans, que, en consonància amb aquesta importància, evidencien el paper que adquiria la salut del rei i la dels súbdits en les idees sobre el bon govern; finalment, els metges extrauniversitaris (cirurgians, barbers, metgesses i, segons com, apotecaris), la implicació dels quals, més encara que la dels anteriors, és expressió del naixement d'un nou sistema mèdic que posava el saber librari al centre de les opcions de promoció. Tots eren tant homes com dones, cristians i jueus, en cerca de vies d'accés a un saber valorat i útil.

⁴ Cifuentes, 2006 [2002], i ara *Sciència.cat* DB i *MedCat*. Una exploració preliminar de les primeres traduccions a Cifuentes, 2007 i 2014.

⁵ Badia *et al.*, 2010, que partia d'uns plantejaments ja presents a Badia, 1996. Per als textos mèdics, vegeu Cifuentes, 2021b, i totes les edicions i estudis recents del grup *Sciència.cat*.

Els sectors urbans: la burgesia i la *transferència* del saber

La recuperació de la vida urbana, ben evident al segle XIII, va tenir, entre altres conseqüències, la revitalització de l'interès per la salut, individual i col·lectiva, i la cerca d'eines per gestionar-la d'una manera eficient. Aquest pes de la salut va conduir a la creació d'un nou sistema mèdic, fonamentat en una medicina racional i en un model de metge amb formació reglada, que als Països Catalans es va verificar a partir de l'últim quart d'aquell segle XIII.

La centralitat de la salut i d'aquesta nova medicina explica l'interès de Ramon Llull per aquest tema. També explica que els sectors urbans reclamessin uns recursos escrits assequibles i amb garanties —les que oferien els prestigiosos sabers universitaris— per satisfer aquests anhels. La resposta dels mestres universitaris del segle XIII va ser la redacció de guies mèdiques simplificades, ordenades i pràctiques per a aquests sectors que els permetessin gestionar la salut individual i familiar. Els destinataris les van rebre amb gran deler, però els mestres les havien escrit en llatí, la llengua de la universitat i la dels llibres formals, que impedia a aquests sectors, no aculturats en llatí, treure'n el profit que desitjaven. La solució, significativament ràpida, abans d'acabar el segle, va ser fer-se-les traduir a la llengua vulgar.

Els autors de les dues obres més destacades d'aquest tipus van ser dos clergues metges —figura habitual en aquell segle—, professors universitaris o als estudis del seu orde, un i altre en contacte amb els ambients urbans. El primer, Gil de Santarém o de Portugal, va escriure un *Liber de remediis diversorum morborum* (Coïmbra o París, c. 1220), que és una àmplia selecció de receptes extretes d'obres d'altres mestres i agrupades en capítols relatius als òrgans del cos afectats, del cap fins als peus, com era habitual a les obres especialitzades. La traducció catalana (*Llibre de receptes ordenades per fratre Gil*) es conserva en un únic manuscrit de la primera meitat del segle XV, àpode, i per això mal identificat com a *Receptari de la Universitat de València* i, en una recent edició, com a *Llibre de les herbes de les cures*, que s'ha tingut per anònim. Se'n coneixen atestacions documentals del segle XV a València i a Mallorca, però en mans de cirurgians. La traducció és anònima, o almenys l'estat del manuscrit no ha permès saber el nom del traductor. Contra el que se suposa en l'edició, una anàlisi de la llengua evidencia que és oriental i, per tant, la traducció per ventura es va fer a Barcelona, i no a València. Aquesta traducció catalana es va traslladar al toscà a Perpinyà en l'any 1463, probablement en els cercles mercantils toscans, potser florentins, que hi tenien activitat. La traducció toscana, amb pròleg però malauradament sense el nom del traductor, es conserva en un únic manuscrit, autògraf, que en conté el text complet. Aquestes documentacions i la datació del manuscrit impliquen que la traducció catalana es podia haver fet al segle XIV, i

efectivament té alguns rastres de *scripta* primitiva que podrien situar-la a l'inici d'aquest segle, però no són tan destacats i freqüents com per permetre assegurar que fos tan antiga.⁶

En canvi, és ben clar el cas de la segona d'aquestes guies mèdiques, el famós *Thesaurus pauperum* atribuït a Pere Hispà, el papa Joan XXI (Itàlia?, mitjan o inicis de la segona meitat del segle XIII). Aquesta obra té la mateixa estructura i contingut que l'anterior i s'adreça explícitament a uns *pauperes* que cal identificar amb la població urbana laica i extrauniversitària, efectivament pobra en termes de formació. La traducció catalana, anònima, es va fer sens dubte a finals del segle XIII, ja que s'esmenta entre els béns d'un membre del patriciat urbà de Barcelona mort el 1302, que, en temps de Pere el Gran, havia participat en la revolta de Berenguer Oller. Els seus fills valoraven tant el llibre que se'l feien traslladar a l'enclavament comercial d'Alcúdia (Ghassasa), prop de Melilla, on tenien activitat mercantil. Aquesta dada em sembla indicativa del lloc i de l'ambient social on es va fer la traducció. També es localitza entre els llibres confiscats per Jaume II als templers de Tortosa el 1308, que l'haurien obtingut d'aquells cercles urbans, i encara era en mans del rei el 1323. Es conserva en tres manuscrits, el més antic a Vic, de la primera meitat del segle XIV, amb nombrosos rastres de *scripta* primitiva modernitzada. Els altres dos van ser copiats als ambients burgesos de Barcelona i València, a finals del XIV i cap al segon quart o mitjan segle XV, respectivament. Se'n coneixen moltes atestacions documentals que, sumades a les manipulacions del text, donen fe d'un gran èxit, incomparablement més gran que el de l'obra pionera de fra Gil.⁷

L'interès d'uns reis per la medicina

Els monarques de la casa de Barcelona van demostrar, en el període que analitza aquest treball, i més tard, un compromís especial amb la construcció del nou sistema mèdic. Els estudis efectuats fins al moment situen el punt de partida en el regnat i la persona de Jaume II de Catalunya-Aragó (1291-1327), però no s'ha deixat de fer constar que durant el del seu pare Pere el Gran (1276-1285) ja

⁶ la traducció catalana ha estat editada per Gallent, 2020, que no va treure profit de la identificació de l'obra a Cifuentes, 2016, pp. 120-122. La traducció toscana és en curs d'edició i estudi per Claudia Lemme.

⁷ *Sciència.cat* DB op2473. Vegeu Cifuentes, 2010, pp. 242-250, i Cifuentes, 2016, pp. 117-122. Per a l'individu mort el 1302 i els seus fills, vegeu *Sciència.cat* DB doc230. El ms. de Vic va ser editat per Collell, 1892 (edició inacabada i «suprimint tots els capítols que tractaven de matèries poc decents»), i el de Barcelona, per Escudero, 1993. Per a la *scripta* del manuscrit de Vic, vegeu Cifuentes, 2021b, p. 167.

s'havien donat alguns fets d'interès, en particular relacionats amb l'activitat d'Arnau de Vilanova.⁸

En els darrers temps, el regnat de Pere el Gran, curt però intens, ha estat reivindicat i reinterpretat des de la història de la literatura trobadoresca i historiogràfica. Avui, la semblança èpica del rei que ha transcendit els segles, enlluernadorament construïda per Cerverí de Girona i Bernat Desclot, s'entén com una de les més exitoses operacions de propaganda de la seva època i de la història dels catalans, que és indissociable de la promoció d'una imatge d'un rei culte i refinat, cortès. No consta que Pere el Gran s'impliqués en les traduccions mèdiques arabollatines que Arnau de Vilanova va fer durant el seu regnat, s'ha dit —potser per subratllar aquesta inhibició— que aprofitant el lleure que proporcionava al metge l'anada del rei a Sicília. Ara bé, convindria preguntar-se si realment hi va haver inhibició i si el fet que el monarca escollís com a responsable principal de la seva salut un metge universitari, i no d'un altre perfil, no és ben indicatiu del fet que les coses ja estaven canviant. Hi ha encara un altre exemple —aquest relacionat amb una traducció mèdica al català— d'aparent distanciament del rei, que d'altra banda convé saber que és un dels elements de la imatge que la propaganda li atribuïa, però per a magnificar-lo.⁹

La traducció arabocatalana del *Kitāb al-'uyūn* ('Llibre dels ulls') d'Alcoatí, una obra d'oftalmologia escrita per l'autor a Toledo i a Sevilla vers 1160, s'havia situat en la segona meitat del segle XIV a causa d'una identificació errònia del seu traductor, «Johan Jacme, metge del senyor rey d'Aragó», amb el cèlebre professor de Montpeller d'aquest nom i cronologia. Recentment, s'ha pogut demostrar que el traductor va ser un homònim metge de cirurgia de Jaume I i de Pere el Gran documentat entre 1271 i 1282, d'un perfil inferior al d'Arnau, però col·lega seu a la cort i, com ell, coneixedor de l'àrab. Diversos indicis permeten identificar el «rey d'Aragó» amb Pere el Gran i situar la traducció vers 1282, a València. Del rei només diu que «comprà ab sos diners» un manuscrit de l'original àrab de l'obra (de la qual només se'n conserva una part), però no fa cap precisió sobre una eventual comanda reial i tampoc sobre si Arnau hi va tenir algun paper, potser incitant-la, tenint present que aquesta traducció catalana es devia fer paral·lelament, i de manera interrelacionada, amb l'anònima llatina que es conserva en alguns manuscrits. El cas és que el 1281 Pere el Gran efectivament es va reservar la compra dels llibres àrabs que s'havien trobat en una nau sarraïna que havia estat apresada per un corsari barceloní, entre els quals hi podia haver no únicament l'obra d'Alcoatí sinó també algunes de les que va traduir

⁸ L'estudi fonamental és McVaugh, 1993.

⁹ Per a Cerverí, vegeu Cabré, 2011. Per a Desclot, Cingolani, 2006. Sobre les traduccions arnaldianes, Paniagua, 1981.

Arnau en aquells anys. La traducció catalana es conserva en un únic manuscrit datable vers 1325, de probable origen valencià, que té un text amb nombrosos rastres de *scripta* primitiva modernitzada. Aquesta traducció és, a hores d'ara, la més antiga de les traduccions científiques catalanes que es poden datar, i una de les primeres mostres del moviment traductor català coetani de Ramon Llull.¹⁰

El que tot just s'havia insinuat als regnats anteriors, eclosiona en el regnat de Jaume II, una figura encara infravalorada. La seva implicació personal es va conjuminar amb el desenvolupament d'aquell nou sistema mèdic als països de l'arc mediterrani nord-occidental durant el seu regnat. El fet de governar alhora a Sicília i als dominis patrimonials ibèrics va tenir una gran importància. Va ser rei de Sicília a la mort del seu pare, mentre a la Corona d'Aragó regnava el seu germà Alfons el Liberal (1285-1291). A la mort d'aquest, va tornar a unir les corones siciliana i catalanoaragonesa durant uns anys (1291-1295) i també va governar el regne de Mallorca, confiscat al seu oncle (1291-1295). A la Corona d'Aragó, va tenir un regnat llarg en un període puixant i decisiu (1291-1327), que cobreix bona part del que s'estudia aquí. De Sicília es van importar grans novetats. Seguint l'estela siciliana, amb Alfons s'havia exigit per primera vegada estudis universitaris als metges catalanoaragonesos (corts de Montsó de 1289) i amb Jaume II la medicina i els metges universitaris van tenir un suport decisiu. Els metges al seu servei es van multiplicar, en particular els universitaris, i va incitar els seus cirurgians a adquirir formació mèdica. A l'haver quedat Montpeller fora dels seus dominis, va fundar la Universitat de Lleida, amb un accent especial en la Facultat de Medicina, que va dotar de llibres. Amb Arnau de Vilanova la relació no va ser només de metge-pacient sinó també d'amistat. La gestió de la salut del rei i la seva família va esdevenir poc a poc un afer d'estat que s'oferia com a model a imitar a una societat àvida de trobar fórmules per garantir la salut individual i col·lectiva, que ell contribuïa a impulsar.¹¹

És significativa de tot això i del que s'exposarà a continuació la lloança que un dels seus metges, el jueu Jafudà Bonsenyor, va dedicar a Jaume II al seu *Llibre de paraules de savis i de filòsofs* (Barcelona, c. 1291-1294). Més enllà del desig d'afalagar el patró, el que es diu i com es diu, subratllant l'interès del rei pel saber, és indicatiu i rellevant:

«[...] lo molt alt e poderós senyor En Jacme, per la gràcia de Déu rey d'Aragó e de Sicília e de Maylorcha e de València e comte de Barcelona, lo qual és curós en

¹⁰ Edició a Deztany [Faraudo], 1933. Replantejament a Cifuentes-Ferragud, 2025.

¹¹ Per a Jaume II i la seva família, vegeu Martínez Ferrando, 1948. Per a la construcció del nou sistema mèdic durant el seu regnat, McVaugh, 1993 i 1994; Cifuentes, 1993; i les fonts documentals reunides a MedCat. Per a la Facultat de Medicina de Lleida, vegeu McVaugh-García Ballester, 1989. Per a la disposició de les corts de Montsó, vegeu la nota 22.

cercar saber e tractar [en] aquel més que negun altre [senyor] per lo gran enteniment e per lo gran compliment de tot bé que en él és e per ço com sap e entén que·l saber és un dels milors béns que Déu à donat a la gent, e specialment a cels qui l'amen, el qual és senyal de la claror del cor e dels bons capteniments, e ab lo qual consequex hom honrament e gran profit al cors e a la ànima, axí com diu lo savi: “no és neguna cosa de major profit que saber, que si vol son senyor guanyar aquest segle, guanya'l, e si vol guanyar l'altre, à-n poder”».¹²

El saber, el bon govern i la salut són temes que conflueixen en el *Secretum secretorum*, una obra pseudoaristotèlica d'origen àrab (*Sirr-al-'asrār*, s. X) que exposa com ha de governar un príncep o senyor i què ha de saber per fer-ho de manera exitosa. Per això inclou apartats sobre la política, l'ètica, la medicina, la màgia natural, l'astrologia, l'alquímia i la fisiognomonía. En àrab, d'aquest *speculum principis* se'n van confegir dues versions, una de curta i una altra de llarga, que es van difondre a l'Occident europeu successivament durant els segles XII i XIII, amb una enorme circulació i impacte que s'ha d'entendre en el context de la recepció i fascinació per l'obra d'Aristòtil. Aquestes dues versions van arribar al català en època de Jaume II. La primera versió (SS/A) es troba extractada en català en el *Llibre de doctrina del rei En Jaume d'Aragó*, una compilació d'extrets de diverses obres de tema polític i moral. En un altre lloc, he proposat entendre aquest *Llibre de doctrina* com una antologia de lectures d'un jove Jaume II feta durant el seu període formatiu, al llarg d'uns anys, segurament abans de 1289, a Sicília o a la Corona d'Aragó. Els materials provinents de la font pseudoaristotèlica semblen ser un trasllat al català de la traducció castellana de mitjan segle XIII coneguda com *Poridat de las poridades*. Aquest *Llibre de doctrina*, que a la cort va ser emprat per a la formació dels infants reials i més endavant va circular fora de la família reial, es conserva en dos manuscrits de finals del segle XIV i de la primera meitat del XV, que en transmeten dues redaccions diferents.¹³ L'altra versió del *Secretum secretorum* (SS/B), més extensa, va ser traduïda al català amb el títol de *Secret dels secrets*. Aquesta traducció, feta al tombant del segle XIII al XIV, es conserva en tres manuscrits, un dels quals del primer quart del segle XIV, i se'n coneixen moltes atestacions documentals que

¹² Sciència.cat DB op4008. Edició a Conca-Guia, 2024, p. 132, amb alguna esmena. Aquesta obra paremiològica escrita a instància del rei a partir de fonts àrabs fa referència a molts temes, entre els quals els metges i la medicina.

¹³ Sciència.cat DB op5076. Vegeu Zamuner, 2005, pp. 60-61 i 66-69 (que li atorga la sigla Ct₁); Cifuentes, 2006, pp. 174-175 i 431-433; Conca-Guia, 2024a, pp. 563-565 (i ressenya a Cifuentes, 2026); Conca-Guia, 2024b; i Tous, 2025, pp. 65-70. Solà-Solé, 1977, va publicar el text de les dues versions, però amb massa deficiències. Garrido, 2009, n'és una edició amb la grafia regularitzada i atribuint l'obra a Jaume I. En la seva edició de la *Poridat*, Kasten, 1957, pp. 80-93, va reconstruir el text sencer de la versió curta del *Secretum secretorum* en català tal com es conserva inclòs als dos manuscrits del *Llibre de doctrina*.

n'evidencien una gran difusió als cercles reials, nobiliaris i burgesos. Actualment, és en procés d'estudi i edició en una tesi doctoral.¹⁴

Aquesta obra no va ser l'única que feia un recorregut pel catàleg del saber que els extrauniversitaris van voler tenir en català en temps de Jaume II. Hi ha dues obres que adopten la forma de preguntes i respostes, d'un didactisme reconegut als ambients escolars, en aquest cas procedents de França. Una d'aquestes obres és el *Dragmaticon philosophie* (o *Summa philosophie*) que Guillem de Conches va escriure en llatí per a l'educació d'un jove Enric II d'Anglaterra (c. 1144-1149). La traducció catalana (*Summa de filosofia*) es conserva en tres manuscrits, entre els quals un de la primera meitat del segle XIV, i n'hi ha una atestació documental que sembla situar-la a Lleida el 1302 i fer-la un encàrrec de Jaume II a través de l'apotecari de la reina Guillem Jordà.¹⁵ L'altra obra és el *Livre de Sidrac, le philosophe* (o *Livre de la fontaine de toutes sciences*), escrit en francès per un anònim a l'últim terç del segle XIII, que ha pervingut en català (*Llibre de Sidrac, el filòsof*, o *Fontana de ciència*) en el mateix manuscrit del primer quart del segle XIV que conté el *Secret dels secrets*. Aquesta traducció catalana, feta a partir de la versió francesa curta de l'obra i de la qual no consta cap vinculació amb el rei, es data de finals del segle XIII o inicis del XIV. Una i altra traducció van tenir difusió en cercles similars als del *Secret dels secrets*.¹⁶

Jaume II no es va interessar només pels coneixements enciclopèdics. La traducció al català d'algunes obres pertanyents a l'àmbit de la *medicina practica* es deu a la iniciativa del rei. En els anys 1296-1297, segurament a Barcelona, els jueus aragonesos Vidal Benvenist Saporta i Benvenist ben Benvenist, pare i fill, van traduir de l'àrab al català, per exprés encàrrec del monarca, el *Kitāb al-adwiya al-mufrada* ('Llibre dels medicaments simples') escrit per Ibn Wāfid a Toledo a mitjan segle XI. La traducció catalana d'aquest repertori de medicaments simples (*Llibre de les medicines particulars*) va ser pagada pel rei en aquells anys i es conserva en un manuscrit de finals del segle XIII, amb *scripta* librària primitiva, probablement autògraf o pròxim als traductors i destinat al monarca o a algú del seu cercle.¹⁷

¹⁴ Sciència.cat DB op5077. Tesi en curs de Federico Paccès (Scuola Normale Superiore, Pisa, i Universitat de Barcelona), codirigida per Stefano Asperti (Sapienza Università di Roma) i Lluís Cifuentes (Universitat de Barcelona), en la qual també estudia i edita una altra traducció catalana (Ct3), de la primera meitat o mitjan segle XV (Sciència.cat DB op5078). Vegeu també Zamuner, 2005, p. 69 i ss. (sigla Ct2); i Cifuentes, 2006, pp. 175-176 i 430-431.

¹⁵ Sciència.cat DB op2673. Edició a Badia-Pujol 1997. Vegeu també Cifuentes, 2006, p. 178.

¹⁶ Sciència.cat DB op2184. Edició a Minervini, 182. Vegeu Cifuentes, 2006, pp. 176-177 i 433.

¹⁷ Sciència.cat DB op4801. Edició a Faraudo, 1943. L'encàrrec reial de traduir al català uns «llibres medicinales» als jueus aragonesos és a Rubió 1908-1921, vol. 2, p. 9, doc. 11. La identificació amb l'obra d'Ibn Wāfid és inèdita i s'argumentarà en un proper article. Més tard es detecta una

Al-Zahrāwī (Albucasis) va ser un altre objectiu de la iniciativa de Jaume II, aquesta vegada a través d'un seu metge i intèrpret d'àrab ja esmentat abans, el jueu de Barcelona Jafudà Bonsenyor. El 1313 el rei li va encarregar que traduís de l'àrab al català una obra anomenada «Halçahahuy» —una transliteració de la *nisba* al-Zahrāwī—, que ha estat identificada molt raonablement amb la *maqāla* o part 30, relativa a la cirurgia, del *Kitāb al-taṣrīf* ('Llibre del mètode' [de la medicina]) del cordovès. El fet que Jaume II promocionés el coneixement librari de la medicina i la cirurgia entre els seus cirurgians avala aquesta identificació, ja que l'obra d'Albucasis va ser un dels grans referents de la matèria a l'Occident medieval, juntament amb el *De ingenio sanitatis* de Galè, que també es va traduir al català, però més tard. Malauradament, no es coneix cap manuscrit de la traducció catalana de Bonsenyor.¹⁸

En aquest mateix context de promoció reial del coneixement librari de la medicina i la cirurgia entre els cirurgians sembla que s'ha de situar la traducció del llatí al català del llibre IV del *Canon* d'Ibn Sīnā (Avicenna), relatiu a les febres, el diagnòstic i el pronòstic, la cirurgia i la cosmètica, que interpola l'apartat del llibre I sobre la uroscòpia. De fet, el 1301 Jaume II procurava que el seu cirurgià Berenguer Sarriera obtingués un exemplar llatí del *Canon* i això mateix va fer en anys posteriors amb altres físics i cirurgians. La traducció catalana de parts del *Canon*, molt més extensa que les poquíssimes que se'n coneixen en altres vulgars, es conserva en un manuscrit de finals del segle XIV o inicis del XV que conté un text incomplet del llibre IV amb l'esmentada interpolació, si bé hi ha atestacions documentals que proven que la traducció d'aquest llibre va ser completa. El text d'aquest manuscrit té *scripta* primitiva modernitzada, que delata una datació de la traducció al primer quart del segle XIV. Ara bé, a diferència dels encàrrecs reials ressenyats fins ara, és una traducció anònima —si més no en l'únic manuscrit conservat. Aquest fet fa sospitar que es va produir fora dels cercles de la cort, probablement suscitada pels cirurgians, a les biblioteques dels quals es troba, però potser encarregada a un traductor que no era de l'ofici. L'enorme fama del *Canon* com a sistematització última del galenisme, també de la cirurgia, no ho faria estrany.¹⁹

altra traducció d'aquesta obra, feta a partir del llatí i atribuïda a Serapió, nom erroni amb el qual es conegué l'autor a l'Europa llatina (Cifuentes, 2006, pp. 114-115).

¹⁸ *Sciència.cat* DB op1961. Cardoner, 1944, va corregir la transcripció de Rubió, 1908-1921, vol. 2, p. 22, doc. 29, i va proposar identificar l'obra amb la petita part de la *maqāla* 30 del *Taṣrīf* relativa a la flebotomia. McVaugh, 1993, p. 50, va fer notar que l'encàrrec reial indicava que havia de ser una part més gran, que Cifuentes, 2006, p. 127, va proposar identificar amb la part 30 sencera. Per a la traducció de l'obra de Galè, també perduda, vegeu *Sciència.cat* DB op3444.

¹⁹ *Sciència.cat* DB op1957. Edició a Cerdà, 2004. Per a la datació de la traducció a partir de la *scripta* del text, vegeu Cifuentes, 2021b, p. 165. Badia, 1996, p. 61, ja en va proposar una datació a

A la família reial, no va ser només Jaume II qui va promoure traduccions al català d'obres mèdiques. Aquest treball ha començat amb una citació de la traducció catalana del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* que Arnau de Vilanova havia escrit per al rei vers 1305-1308. La traducció (*Regiment de sanitat*) va ser una comanda de la reina consort Blanca d'Anjou al repetidament esmentat cirurgià del rei Berenguer Sarriera. Es conserva en dos manuscrits, el més antic del primer quart del segle XIV i l'altre de mitjan segle XV, tots dos amb la *scripta* primitiva modernitzada, sobretot al segon. El traductor la va fer precedir d'un important pròleg, però no la va datar. Probablement, està relacionada amb la campanya militar a Almeria que la parella reial va encapçalar en els anys 1309-1310, que implicava un viatge perillós, i per tant convindria datar-la en el mateix 1309 o poc abans. La idea de fer-se amb un regiment de sanitat en vulgar per afrontar els perills del viatge podria haver vingut al cap a la reina recordant una situació similar que havia protagonitzat la seva besàvia Beatriu de Savoia, comtessa de Provença, la qual, el 1256, havia encomanat la redacció —o potser una refacció— del *Livre de physique* ('Llibre de medicina') d'Aldobrandí de Siena arran d'un llarg viatge que volia emprendre. En qualsevol cas, les iniciatives d'aquestes dones van connectar amb una demanda important i creixent per aquests manuals de prevenció mèdica —el francès es conserva en molts manuscrits, el català té moltes atestacions documentals—, i així un i altre van esdevenir l'obra de referència del gènere en vulgar als seus respectius països.²⁰

Aquestes obres promogudes pel rei i la seva família no quedaven recloses a la biblioteca o col·lecció reial. El rei difonia els llibres i els sabers que contenien. Com s'ha dit amb Avicenna i també va fer amb el regiment de sanitat d'Arnau, regalava o cedia llibres, i així estimulava el coneixement d'uns autors valorats. Com es veu en les atestacions documentals de la *Cirurgia* d'Albucasis, el repertori de medicaments d'Ibn Wāfid o les summes sapiencials del pseudo-Aristòtil o Guillem de Conches, les traduccions patrocinades pel rei eren copiades i apareixen a les biblioteques particulars dels seus familiars, cortesans i metges, com per exemple la del cirurgià reial Bernat Serra, mort el 1338, que posseïa totes aquestes obres en català. De fet, ho proven els mateixos manuscrits conservats

la primera meitat del segle XIV, i Cerdà, 2004, p. 32, al segon quart d'aquell segle. Per a la promoció reial del *Canon*, vegeu McVaugh, 1993, pp. 10, 15-16, 87 i 90-91, i 1994, pp. 218-219.

²⁰ Sciència.cat DB op1947. Edició a Carré, 2017. Per al pròleg, vegeu Cifuentes, 1999, pp. 142-145 i (text) 147-148, i 2006, pp. 42-44. Els regiments de sanitat d'aquests autors com a textos canònics del gènere a França i a la Corona d'Aragó, a Cifuentes, 2026, pp. 125-126. Per a la *scripta* dels manuscrits, vegeu Carré, 2015b, pp. 236-240, Carré, 2017, pp. 82-86, i Cifuentes, 2021b, p. 167. Se'n recullen atestacions documentals a Cifuentes, 1999, p. 139, i 2006, p. 40; i Carré, 2017, p. 69. Vegeu també Cifuentes, 2011-2013, pp. 197-201.

de les obres comentades, la majoria més tardans i en algun cas amb adaptacions.²¹

La medicina pràctica: entre els cirurgians i els profans

Els sectors burgesos i el rei i la seva família no van ser els únics medis on es van donar les primeres traduccions mèdiques al català. Els metges extrauniversitaris —cirurgians, barbers, metgesses i, en alguns casos, apotecaris— en van ser uns molt notables protagonistes, i també s'hi van implicar els metges jueus.

El nou sistema mèdic impulsat per la societat urbana i els seus representants polítics, els metges universitaris i els reis des de les últimes dècades del segle XIII no va poder prescindir, fins al cap d'uns quants segles, de la gran massa de sanitaris que es formaven pel 'sistema obert' —el tradicional de l'aprenentatge mestre-deixeble—, ja que l'exigüitat i els elevats honoraris dels metges graduats determinaven que aquells fossin l'autèntic paraigua sanitari de la majoria de la població. Tanmateix, la valoració social creixent de la medicina hipocraticogalènica —el corpus doctrinal de la medicina universitària i, per tant, del nou sistema mèdic— i les polítiques orientades a difondre i imposar aquella nova manera d'entendre i gestionar la salut, van condicionar cada vegada més l'activitat dels metges extrauniversitaris.

A la Corona d'Aragó, el punt de partida va ser la constitució o fur de les corts generals de Montsó de 1289 que disposava, per a tots els estats, que els físics i els cirurgians que no tenien estudis —sense fer distinció de gènere o religió— havien de ser examinats pels experts en la matèria per poder exercir. Encara passaria mig segle perquè aquest objectiu es pogués començar a imposar realment, però la disposició és indicativa d'uns nous temps en la societat i en la política. Uns nous temps en els quals creixia l'exigència de garanties a tots aquells sanitaris, que passaven per sumar als coneixements empírics tradicionals els coneixements libraris de la matèria, els que emanaven de la universitat.

Aquesta pressió social i normativa va portar els extrauniversitaris a voler posseir llibres per assumir l'abc del galenisme. En l'àmbit de la cirurgia, el procés d'escripturació de la matèria havia començat a l'últim quart del segle XII, però els nous temps van comportar un canvi fonamental en les obres de la segona meitat del XIII, assumint el galenisme i inscrivint la tècnica manual en el marc doctrinal de la medicina. Aquesta 'nova cirurgia' racional va néixer als rics en-

²¹ L'inventari de la biblioteca de Bernat Serra, que incorporava llibres que havien estat d'un metge cirurgià que havia servit l'infant Jaume, el rei i la reina Blanca i diversos cortesans, és a AHPB, vol. 14/1, ff. 72r-75v i 85v, Barcelona 22/06/1338 (MedCat doc17).

torns urbans del nord d'Itàlia i d'allà es va difondre a la resta de l'Europa llatina. Es van escriure tractats importants, i també, per primera vegada, es van crear escoles adreçades als cirurgians o la cirurgia va ser incorporada a l'ensenyament de la medicina. L'inconvenient que representava l'ús del llatí en aquests tractats de cirurgia escrits en entorns escolars va ser ràpidament superat impulsant traduccions al vulgar de totes aquestes obres des de l'àmbit dels mateixos metges extrauniversitaris, que tant les necessitaven per poder complir amb les exigències socials i normatives i poder aspirar a la promoció.²²

Els tractats de cirurgia

En el marc català, les traduccions dels tractats de cirurgia constitueixen un conjunt complet molt significatiu, encara que no totes s'han conservat. El caràcter notable d'aquest conjunt, amb alguna traducció molt destacada per la identitat dels traductors i els pròlegs que hi van afegir, ha atret l'atenció dels investigadors. En el marc de les reflexions que han concitat, s'ha proposat interpretar-les com a eines instrumentals per entendre millor els textos originals en llatí. És possible que fos així en alguns casos, almenys l'ús que se'n va fer, perquè certament hi havia cirurgians que posseïen la versió llatina i la vulgar d'alguna obra, com ara l'esmentat Bernat Serra. Tanmateix, no em sembla una interpretació viable en termes generals perquè en la majoria aclaparadora dels casos només en tenien la versió en vulgar, i cal tenir present que les biblioteques podien formar-se acumulant llibres de procedències diverses, com també va ser el cas de Serra.²³

Els primers tractats de la matèria, anteriors a la 'nova cirurgia', tenen un representant en vulgar molt especial als Països Catalans. La traducció occitana de la *Practica chirurgie* de Roger Frugardo (també anomenat Roger de Parma o de Salern), el primer tractat de cirurgia escrit a l'Occident medieval (c. 1180), es conserva en un únic manuscrit copiat per una mà catalana a l'últim quart del segle XIII. Aquesta traducció, feta a l'inici del mateix segle XIII, té la particularitat de ser en vers, una forma que s'ha vinculat versemblantment amb un ambient de predomini de l'oralitat, amb nobles que anaven a la guerra sense tenir gaire expertesa amb els llibres i amb poc o cap personal mèdic, però els cirurgians també en podien ser els beneficiaris. El traductor s'identifica com Raimon

²² Per a la 'nova cirurgia' racional, vegeu McVaugh, 2006. Per a les escoles de cirurgia, vegeu també McVaugh, 2000. Una síntesi recent del procés que va portar a la vernacularització de la cirurgia, a Cifuentes, 2024. El fur de 1289, a ACA, C, reg. 80, f. 133rv, Montsó 14/04/1289 (MedCat doc11311).

²³ Interpretació de Martínez Romero, 2018, pp. 158-161, recollida a Cifuentes, 2024, p. 118. Per a Bernat Serra, vegeu la nota 21. Per al corpus català de cirurgia, vegeu Cifuentes, 2020.

d'Avinhon, segurament el trobador provençal homònim. Els catalanismes gràfics que conté la còpia conservada se superposen a un text amb pàtina lingüística provençal i proven que l'obra va tenir recepció en terres catalanes, res sorprenent tenint en compte el continuïum cultural occitanocatalà de l'època. Admet comparació amb el *Romans dels auzels cassadors*, un tractat de falconeria en vers escrit en occità pel trobador Daude de Pradas en les primeres dècades del segle XIII, una de les còpies conservades del qual té els mateixos catalanismes. Sense deixar les comparacions, convé tenir present l'ús del vers en alguns dels tractats de Ramon Llull, que bé podia haver observat la difusió d'aquestes obres tècniques. El tractat de Roger, anterior a l'ús intensiu de fonts gregues i àrabs propi de la 'nova cirurgia', destaca per fonamentar-se en una àmplia experiència personal i per un estil concís, que, tot i el triomf d'aquella nova manera d'entendre la cirurgia, li va garantir una llarga pervivència. Per això no fa estrany que en algun moment del segle XIV se'n produís una traducció al català, en prosa, que no s'ha conservat.²⁴

El primer tractat de la 'nova cirurgia' és el que va escriure el bisbe i cirurgià resident a Bolonya Teodoric Borgognoni, escrit a partir de mitjan dècada de 1240, i durant vint anys, en fins a quatre versions successives: la primera, que es coneix pels mots inicials *Vulnera alia*, de després de 1243, determinada per l'accés al *De ingenio sanitatis* de Galè i al *Canon* d'Avicenna; una segona, que comença *Tractaturi*, feta a partir de 1253, derivada de la lectura del *Chirurgia magna* de Bru de Longobucco, acabada en aquest any; una tercera, *Venerabili patri*, dels anys 1262-1266, revisada i més completa, amb un pròleg que dedica l'obra al bisbe de València Andreu d'Albalat (†1276), que va esdevenir canònica i l'única que es va imprimir; i una quarta, *Venerabili II*, feta també en aquests anys, amb la mateixa dedicatòria i una nova redacció del llibre IV. És un procés de redacció de l'obra ben llarg, que il·lustra la difusió de la 'nova cirurgia' i l'evolució intel·lectual de l'autor. Aquesta obra va tenir una gran influència en la formació dels cirurgians i barbers-cirurgians catalanoaragonesos. El vincle dels catalanoaragonesos amb aquest decisiu tractat ja es va donar en origen, perquè Teodoric va ser capellà d'Andreu d'Albalat a la cúria papal, i allà aquest darrer el va impulsar a escriure l'obra. Albalat va ser nomenat bisbe de València el 1248, i en algun viatge posterior a Roma es va emportar un exemplar de la segona versió (*Tractaturi*), manifestament imperfecta. Tot seguit va instar reiteradament Teodoric a acabar el tractat i a fer-li arribar a València la versió definitiva,

²⁴ Sciencia.cat DB op2506. Edició i estudi recent a Rinoldi, 2009. Vegeu també Cifuentes, 2010, pp. 252-253, que proposa identificar el traductor amb el trobador. Per a la traducció catalana en prosa, vegeu Sciencia.cat DB op4471, i per al tractat de falconeria, Sciencia.cat DB op2630.

cosa que aquest va fer mentre era bisbe de Bitonto durant els anys 1262-1266, amb la dedicatòria esmentada (tercera versió, *Venerabili patri*).²⁵

Guillem Corretger (fl. 1284-1309), un cirurgià mallorquí instal·lat a València, prou valorat com per servir esporàdicament la família reial, va decidir traduir el tractat al català amb el propòsit explícit d'eleva la formació dels cirurgians dels dominis de Jaume II d'Aragó. Aquesta traducció al vulgar, amb la dedicatòria inicial a Albalat, va ser feta a partir de la tercera versió (*Venerabili patri*), però sobre un manuscrit llatí únic, que probablement contenia anotacions afegides, i té un pròleg del traductor de gran importància. Aparentment, és la més antiga de les traduccions al vulgar de l'obra i de seguida va tenir una gran recepció. Es conserva en un manuscrit de mitjan segle XIV, potser copiat per al rei o que d'alguna manera va ingressar a la seva llibreria, i en diversos fragments d'un altre de finals del mateix segle, amb la *scripta* primitiva modernitzada, més al segon manuscrit que al primer, i així mateix se'n coneixen moltes atestacions documentals des dels primers anys del segle XIV.²⁶

La datació tradicional d'aquesta traducció ha de ser revisada. Fins ara s'ha pensat que quan Guillem Corretger diu al pròleg que en aquell moment és «aprenent en la art de cirurgia» feia referència al període que va passar fora dels dominis de Jaume II d'Aragó, probablement a Montpeller, llavors al regne de Mallorca, per estudiar cirurgia («pro audienda arte chirurgie»), i per tant s'ha datat entre 1302, l'any del salconduit del rei per anar «ad partes alias», i 1308, quan se'l torna a documentar a València, o bé entre 1302 i 1304 a partir d'una interpretació (errònia) d'un document de 1305. Ja s'ha sospitat abans que la traducció havia de ser anterior, i se n'han anat acumulant indicis, però no se n'ha proposat cap argumentació de conjunt com la que aquí es presenta.²⁷

²⁵ Per al tractat original i la seva relació amb Albalat, vegeu McVaugh, 2006, pp. 16-32, en particular les pp. 17-21 i 27-32. McVaugh proposa situar l'acció d'Albalat amb la versió *Tractaturi* en un viatge a Roma de 1253-1254, però per la data de l'obra de Bru (gener de 1253) sembla més probable el viatge de 1257. Que l'obra va ser efectivament tramesa a València ho diu Teodorico al seu pròleg i ho confirma el traductor català.

²⁶ *Sciència.cat* DB op5. Edició del llibre I a Contreras, 1986. Edició d'un manuscrit fragmentari a Cifuentes, 2000, el text del qual, seguint McVaugh, 2012, pp. 278-279, s'ha d'identificar amb aquesta versió. Edició completa en la tesi doctoral en curs de David Pastor. El pròleg del traductor, a Cifuentes, 1999, pp. 140-142 i (text) 146-147, i 2006, pp. 47-48. Per a la *scripta* dels manuscrits, vegeu Cifuentes, 2021b, p. 164. Les atestacions documentals, en les quals sovint es pot reconèixer aquesta versió, han estat recollides a Cifuentes, 1999, p. 138, i 2006, p. 46. Vegeu també McVaugh, 2012.

²⁷ McVaugh, 2012, p. 278, ja va expressar dubtes sobre la datació tradicional a partir d'una possible trobada fugaç de Corretger i Bernat de Berriac (vegeu a continuació) a Montpeller en els anys 1302-1303, que pressuposaria una impossiblement ràpida traducció feta per Corretger tot just arribar a la ciutat. Per això conclou que la traducció «may actually date from the last years of the thirteenth century» i que «Guillem had already translated Teodorico's *Chirurgia* while still a

Precisament el 1308 es van confiscar uns llibres als templers de Tortosa, que Jaume II va ingressar a la seva biblioteca. Entre aquests llibres hi havia una traducció catalana de Teodoric que només pot ser la de Corretger, però em sembla impossible que, amb tant poc temps, la traducció hagués estat tan reconeguda com per passar dels cirurgians, el públic previst inicialment, als templers, que fàcilment la podien tenir des d'abans de 1308.²⁸ Així les coses, l'al·lusió a l'aprenentatge de la cirurgia no té perquè fer referència als estudis reglats que Corretger va iniciar el 1302, als quals el salconduit reial al·ludeix amb els termes més precisos d'*audire* i *legere*, sinó que pot referir-se a la formació inicial com a aprenent de l'ofici («art») amb un altre mestre, que era el sistema habitual entre aquests sanitaris. Ja s'ha dit que la tramesa de l'obra al bisbe de València devia ser determinant per entendre la immediatesa de la traducció catalana i el paper que va fer entre els cirurgians catalanoaragonesos. De fet, a diferència d'altres cirurgians, Corretger, traduint una obra extensa i complexa, demostra tenir un coneixement avançat del llatí, d'altra banda necessari per als estudis universitaris, que molt probablement va adquirir a l'escola de gramàtica de la catedral de València. És plausible, doncs, que Corretger fes la traducció a València, on aprenia cirurgia, on, potser a la catedral, havia après llatí, on tenia contactes importants, i on el bisbe havia rebut un exemplar d'una obra desitjada i innovadora, que sens dubte havia fet circular. Efectivament, com s'ha dit més amunt l'exemplar llatí sobre el que va treballar Corretger ja tenia modificacions en l'estructura i addicions, potser anotacions marginals que algú abans o ell mateix van incorporar al text.²⁹

Atès que Guillem diu proporcionar un manual útil als «surgians qui són en la seyoria del noble En Jacme, per la gràcia de Déu rey d'Aragó», el *terminus a quo* de la traducció ha de ser l'any 1291, quan Jaume II va accedir al tron a la Corona d'Aragó, i l'any 1302, quan va anar a estudiar, s'ha d'entendre ara com el seu *terminus ad quem*. L'impacte que devia causar en Corretger una obra d'una orientació racionalista tan marcada és, precisament, el que el devia impul-

surgeon in Valencia – perhaps it was Teodorico's very rationalism that led him to think of studying surgery in a medical faculty – and that he brought his translation with him to Montpellier». Abans (McVaugh, 1993, p. 93, i 2006, p. 242, seguit a Cifuentes, 1999, p. 129, i 2006, p. 129) havia acotat la datació a 1302-1304 a partir d'un document de 1305 en el qual s'esmenta «quendam librum medicine sive chirurgie» en català, que en realitat ha de ser la traducció del *The-saurus pauperum* abans comentada (ACB, Pergamins, Diversorum C [e], 1-7-804, capsa 30, Barcelona 8/01/1305, Sciència.cat DB doc230). Contreras, 1984, p. 72, data la traducció «entre fines del s. XIII y principios del XIV» a partir de la cronologia del regnat de Jaume II, i al 1306 a Contreras, 1986. El salconduit del rei, a ACA, C, reg. 125, f. 96v, Girona 15/10/1302 (MedCat doc7667). McVaugh, 2006, p. 232, proposa (innecessàriament) que la traducció devia fer-la un fill homònim del Guillem Corretger documentat des de 1284.

²⁸ ACA, C, reg. 291, f. 158rv, Daroca 24/10/1308 (Sciència.cat DB doc226).

²⁹ El caràcter únic del text de Corretger, derivat d'un manuscrit llatí diferent de tots els que es conserven, a McVaugh, 2012, pp. 260-262.

sar a adquirir una formació escolar en la matèria i en medicina. Per tot això, la traducció catalana de la *Chirurgia* de Teodoric s'ha de situar a València en l'última dècada del segle XIII, un lloc i una cronologia pròxima a la de la traducció d'Alcoati, del *cirurgià* reial Joan Jacme, comentada abans. El nou regne de València demostra ser un context molt dinàmic en les traduccions mèdiques catalanes, especialment les relacionades amb la formació i la promoció dels practicants de la cirurgia, i això potser contribueix a explicar les innovacions legislatives sobre l'accés a la professió que s'hi donaran el 1329.³⁰

El manuscrit llatí amb modificacions que va emprar Corretger s'ha relacionat amb una possible reelaboració de l'obra a Montpeller, i aquest replantejament no és incompatible amb una difusió de l'obra llatina de València a Montpeller i amb l'activitat d'un mestre universitari que anés i tornés d'un lloc a l'altre. Suposar que aquest mestre va ser Arnau de Vilanova, que durant aquell període va estar en relació amb la seu valenciana, va anar i venir de València a Montpeller i quan va morir posseïa un exemplar llatí de l'obra de Teodoric, per ara no va més enllà del terreny de les especulacions.³¹

Guillem Corretger probablement va coincidir a Montpeller amb Bernat de Berriac (c. 1270-1348), un metge universitari d'origen occità al servei de Jaume II de Mallorca, i li va fer conèixer la traducció, però també és possible que arribés a les mans de Berriac arran de la gran difusió que de seguida va tenir. Fos com fos, al gener de 1311 Bernat de Berriac va acabar una correcció sistemàtica de la traducció de Corretger, que en manté les característiques singulars, però exclou el pròleg, i una nova traducció del llibre IV, feta sobre un altre manuscrit llatí. Atès que en moltes de les atestacions documentals de la traducció s'identifica la versió de Corretger i no la versió de Berriac, s'ha suposat que aquest va emprendre aquesta tasca per interès personal, però cal tenir en compte que no totes les atestacions són clares. D'aquesta versió es conserva un manuscrit datable coetàniament a la revisió, amb la *scripta* librària primitiva, que podria ser l'original autògraf de Bernat de Berriac. Aquest manuscrit té anotacions i addicions en hebreu, que evidencien l'ús d'aquesta bibliografia en català per part dels metges jueus.³²

³⁰ La frase citada, a Cifuentes, 1999, p. 146. La situació de la traducció a València, i no a Montpeller, a García Ballester, 1988, pp. 34, 71 i 96 (que la datava vers 1305, seguint Contreras, 1986, i ja la relacionava amb el context valencià), i McVaugh, 2012, p. 278. La legislació mèdica dels furs de 1329, a García Ballester *et al.*, 1989.

³¹ Un possible 'Teodoric de Montpeller', a McVaugh, 2012, p. 262. L'exemplar llatí de la llibreria d'Arnau, a McVaugh, 1993, p. 94.

³² *Sciència.cat* DB op6. Edició completa en la tesi doctoral en curs de David Pastor, 2027. Per a la interpretació d'aquesta versió, vegeu McVaugh, 2012. Per a les atestacions documentals, on no sempre es pot distingir de quina versió es tracta, vegeu la nota 26. Per a la *scripta* del manuscrit, vegeu McVaugh, 2012, p. 279, i Cifuentes, 2021b, p. 164.

Bru de Longobucco («maestre Bru»), ja al·ludit, va acabar la seva *Chirurgia magna* a Pàdua el gener de 1253. Aquest és el primer tractat que es va fer ressò de l'obra quirúrgica d'Albucasis, esmentada abans arran de la seva molt probable traducció al català de 1313. El seu caràcter innovador, que ja s'ha vist com va seduir Teodoric, l'ús de fonts llavors desconegudes i la seva concisió van garantir-li una gran difusió, tant en llatí com en traduccions al vulgar i a l'hebreu. Al primer quart del segle XV n'existia una traducció catalana, que sembla detectar-se ja entre cirurgians valencians —novament la pista valenciana— de la segona meitat del segle XIV. D'aquesta traducció només se n'ha conservat un ínfim fragment identificat recentment en un receptari mèdic domèstic del segon quart del segle XIV (*Receptari de Florència I*). Aquest fragment té valencianismes, que confirmarien l'origen de la traducció, i és escrit amb *scripta* librària primitiva, que la situaria unes dècades enrere, potser en una datació pròxima a la d'Albucasis. Cap d'aquests testimonis informa de qui en podia haver estat el traductor.³³

La resta de les traduccions catalanes dels tractats de cirurgia escrits en el segle XIII i inicis del XIV —el de Guillem de Saliceto, els dos de Lanfranc de Milà i el d'Enric de Mondeville— són més tardanes, i per tant queden fora d'aquesta anàlisi.

A propòsit dels tractats de cirurgia medievals, convé advertir que no eren únicament les obres altament especialitzades que són avui. El fet que els cirurgians i barbers-cirurgians tinguessin una activitat que anava més enllà de la cirurgia i exercissin de metges de la majoria de la població va determinar un contingut ampli en aquests tractats, que a l'especialització quirúrgica sumava molts altres materials sobre la terapèutica de les més diverses malalties i la confecció de medicaments. D'altra banda, aquest contingut ampli també els va fer útils per als profans en medicina, com a eines per a la necessària autoajuda mèdica domèstica, i per això se'n documenten exemplars en les seves llibreries.³⁴

La medicina pràctica i els principis de la matèria

No obstant això, els metges extrauniversitaris no es van conformar amb tenir accés en vulgar als tractats de cirurgia. El desenvolupament del nou sistema

³³ Sciència.cat DB op2528. Fragment editat a Ramello, 1994, p. 125, núm. 36-38, identificat a Cifuentes, 2016, p. 143. En publicacions anteriors (Cifuentes, 2006, p. 128, i 2020, p. 130) la vaig identificar amb una obra de «maestre Bru» d'un manuscrit perdut que era a Santes Creus fins a l'exclaustració de 1835, però és un testimoni d'una traducció de la *Chirurgia parva* del mateix autor, que sembla de datació posterior al període que aquí interessa (Sciència.cat DB op6082). Per a la *scripta* del fragment conservat, vegeu Cifuentes, 2021b, p. 168.

³⁴ Vegeu McVaugh, 2006, pp. 135-180, i Cifuentes, 2020, pp. 125-129.

mèdic els va obligar a cercar instruments escrits que poguessin millorar el seu exercici de la medicina i que els proporcionessin un coneixement suficient de la doctrina hipocraticogalènica. Ho necessitaven per satisfer les demandes socials creixents d'un exercici mèdic fet amb les garanties que oferia la nova medicina racional i, ben aviat, per poder superar els exàmens i obtenir les llicències que poc a poc els anaven imposant. Un dels primers objectius suplementaris van ser els grans compendis medicopràctics que reunien de manera ordenada, en diverses parts, continguts relatius a totes les parts de la medicina.

Els metges àrabs o de tradició àrab van produir grans compendis d'aquest tipus, molt exitosos en un Occident europeu receptiu a aquests productes, on es van traduir al llatí i, en alguns casos, també a les llengües vulgars. D'entre els grans compendis de la medicina àrab destaca l'enorme *Canon* d'Avicenna, que oferia un model de sistematicitat i ordre que va fascinar els europeus i del qual ja s'ha dit abans que, en l'època que interessa aquí, se'n va traduir una part al català. Un altre gran compendi àrab, també esmentat, va ser el *Kitāb al-taṣrīf* d'Albucasis. Com s'ha dit abans, és molt probable que la traducció catalana de Jafudà Bonsenyor de 1313 fos de la part referent a la cirurgia d'aquesta obra. A més d'aquesta part, també se'n va traduir al català la relativa a l'aplicació terapèutica de la dieta en un ampli ventall de malalties (*maqālāt* 26-27). Aquesta traducció va ser feta al mateix temps que la llatina (*De cibariis infirmorum*), una i altra obra del metge valencià Berenguer Eimeric mentre estudiava medicina a Montpeller a instància del seu mestre Bernat de Gordon («translata de arabico in vulgare cathalanorum et a vulgari in latinum a Berengario Eymerici de Valencia ad instanciam magistri Bernardi de Gordonio», diu la traducció llatina). Aquestes dades la situen a principis del segle XIV, abans de vers 1308 (quan Gordon deixa de documentar-se a Montpeller) o, en tot cas, abans de 1318 (quan Eimeric ja havia tornat a València). És un exemple important de la interacció entre els estudiants catalanoaragonesos, valencians en particular, i els mestres montpellerins, que treien profit del coneixement de l'àrab que, en aquell període, tenien els primers. De la traducció catalana no se n'ha identificat cap manuscrit ni cap atestació documental, i d'això se n'ha deduït que podria haver estat merament instrumental per facilitar la llatina.³⁵

El *Liber Almansoris* d'al-Rāzī (Rhazes, Rasis) era més concís, i probablement per això va tenir una difusió molt gran, també en vulgar. Aquesta obra es va traduir sencera al català (*Llibre d'Almansor*), encara que només se'n conserva una part, centrada en l'anatomia, al mateix manuscrit de mitjan segle XIV que conté la tra-

³⁵ *Sciència.cat* DB op1959. García Ballester, 1988, pp. 92-93 i 96, McVaugh, 1993, pp. 50 i 150, i Cifuentes, 2006, pp. 63, 94 i 102, en recullen les dades. Per al paper de pont de la Corona d'Aragó a Montpeller, vegeu Bosc, 2016.

ducció de Guillem Corretger. Aquest testimoni té rastres, molt modernitzats, de la *scripta* librària primitiva, cosa que permet situar la traducció de l'obra abans de 1320/1330, potser al primer quart del segle XIV, però no ha arribat cap dada que possibiliti identificar-ne el traductor. Atestacions documentals en biblioteques de cirurgians a partir de la segona meitat del segle XIV avalarien aquesta datació i, sent valencians els primers, potser la situarien a València.³⁶

Els mestres universitaris es van emmirallar en aquestes obres àrabs per produir-ne de similars adreçades a orientar la pràctica mèdica, i per això les van anomenar 'pràctiques' (*practicae*). No ha d'estranyar que de seguida atraguessin l'interès del públic vernacle, mèdic i profà. La *practica* amb més gran difusió va ser el *Lilium medicine* ('Lliri de medicina') del professor de Montpeller Bernat de Gordon, escrit en els anys 1303-1305 «ad utilitatem humilium» —uns 'humils' que convé entendre en termes de formació, com els 'pobres' del *Thesaurus pauperum*. La traducció catalana va ser un autèntic best-seller mèdic a tots els Països Catalans, a jutjar per les nombroses atestacions documentals localitzades (sovint amb el col·loquial «lo Gordó»). Fins ara l'atestació segura més antiga és entre els béns d'un cirurgià de València mort en l'any 1428. Altres atestacions del mateix segle XV certifiquen que es va traduir l'obra completa, però només se'n conserva l'antidotari de l'últim llibre de l'obra, copiat en un manuscrit d'un barber-cirurgià de Barcelona de 1435. Una vegada més, aquest text té *scripta* primitiva modificada, que ha permès datar la traducció del *Lilium* en el primer quart del segle XIV. Ni el manuscrit ni els documents descobreixen el nom del traductor.³⁷

La *Practica summaria*, escrita per Arnau de Vilanova en una de les seves estades a Montpeller (c. 1290-1301 o c. 1305-1308) per al prior del monestir de Sant Boi de Nimes, és un representant menor del gènere, en aquest cas concebut per proporcionar una guia mèdica a un profà. A l'inventari dels béns d'Arnau fet després de la seva mort (1311) hi ha un exemplar llatí d'aquesta obra i, tot seguit, aparentment un exemplar en català, a jutjar per les paraules inicials que se'n reproduceix. No se n'ha identificat cap manuscrit ni cap altra atestació documental. És evident que la traducció es va fer en vida d'Arnau, però no se sap qui en va ser en traductor.³⁸

³⁶ Sciència.cat DB op24. Vegeu Cifuentes, 2006, p. 93.

³⁷ Sciència.cat DB op3440. Edició de la part conservada a Carré-Cifuentes, 2017, que també publiquen (p. 47) una taula d'atestacions documentals a complementar amb les noves aportacions d'aquella base de dades (l'atestació «en romanç» de 1428, a ACCV, vol. 26040, València 12/04/1428, Sciència.cat DB/MedCat doc8838). Vegeu Cifuentes, 2006, pp. 94-95, i 2021b, pp. 164-165.

³⁸ Sciència.cat DB op2514. Vegeu Cifuentes, 2006, pp. 118-119 i 420, i 2011-2013, pp. 210-212.

Un altre àmbit que va interessar els extrauniversitaris del tombant del segle XIII al XIV, tant metges com profans, va ser el de la prevenció mèdica per la higiene i la dietètica. Ja se n'ha consignat abans l'obra de referència a l'espai catalanoaragonès al parlar de la família reial, el *Regimen sanitatis* d'Arnau de Vilanova, traduït al català per Berenguer Sarriera vers 1309. De l'obra original se'n va produir ben aviat, potser a Catalunya, una versió abreujada en llatí, aparentment anònima, que no s'ha conservat, i d'aquesta versió —i no de la catalana de Sarriera, com s'havia suposat— depèn una traducció catalana anònima (*Summa del regiment de sanitat*) transmesa per un manuscrit de mitjan segle XV. El text d'aquest manuscrit conté restes de la *scripta* primitiva, que han permès datar la traducció al primer quart del segle XIV. Encara es conserva una altra versió abreujada en llatí, del segle XIV, que no és la font de la catalana. Aquests abreujaments, llatins i català, semblen indicar l'existència d'una demanda de versions més assequibles i útils de l'obra, i el caràcter anònim podria delatar unes iniciatives més aviat externes a l'exercici de la medicina. La traducció del català a l'hebreu d'aquest abreujament feta poc després pel jueu català Israel ben Jucef Caslarí (c. 1326-1327), que no era metge, va en aquesta mateixa línia.³⁹

A part de totes les obres comentades fins ara, centrades en la medicina pràctica, els extrauniversitaris de la primeria del segle XIV es van voler fer amb textos que els proporcionessin uns coneixements mínims de la doctrina hipocraticogalènica. Bé per complementar i entendre millor l'exposició dels tractats de cirurgia i les altres obres pràctiques, bé per obtenir —i lluir— una cultura mèdica general, sempre centrada en la valorada medicina universitària, es van dotar d'uns manuals que significativament eren breus i molt sintètics, assequibles. Els objectius van ser textos bàsics de l'ensenyament de la medicina a la universitat, especialment en la fase inicial, que solien agrupar-se en un conjunt conegut com *articella* ('petita art') o *ars medicine* ('art de la medicina'). Nascuda en els segles XI-XII entre Montecassino i Salern, incorporada de seguida a les universitats del segle XIII i vigent fins al segle XVI, l'*articella* era un recull de textos fonamentals que actuava com a manual didàctic. Contenia la *Isagoge in Artem parvam* (o *ad Tegni*) *Galieni* de Joannici (Ḥunayn ibn Ishāq, Johannitius), els breus tractats semiològics de Teòfil i Filaret (*De urinis* i *De pulsibus*), els *Aforismes* i els *Pronòstics* d'Hipòcrates, i el *Tegni* o *Ars parva* de Galè, als quals en algun moment s'hi va sumar alguna altra obra.⁴⁰ El paper que tenien aquests textos en l'aprenentatge de la medicina explica l'interès que hi van tenir els ex-

³⁹ *Sciència.cat* DB op1949. Edició i estudi, amb anàlisi de la *scripta* del manuscrit, a Carré, 2017. Per a la *scripta*, vegeu també Cifuentes, 2021b, p. 167. Vegeu també Cifuentes, 2011-2013, pp. 203-206, i Carré, 2015a. Per a la traducció hebrea, vegeu *Sciència.cat* DB op1951.

⁴⁰ Pesenti, 1993.

trauniversitaris. La *Isagoge*, els *Aforismes* i almenys el tractadet sobre el pols van ser traduïts al català, però aquest darrer en una època posterior.

La *Isagoge* ('Introducció') de Joannici presenta, de manera ordenada, les parts i els conceptes bàsics de la medicina definits de manera molt sintètica. Com declara el seu títol, és una introducció al *Tegni* o *Ars parva*, la gran síntesi de la medicina de Galè. Aquesta introducció va ser confegida al segle XI, probablement pel monjo de Montecassino Constantí l'Africà, a l'entorn de l'Escola de medicina de Salern, abreujant les *Qüestions sobre la medicina per a estudiants* del metge i traductor del segle IX Hunayn ibn Ishāq. En català es conserven dues traduccions d'aquesta *Introducció al Tegni de Galè*. La més antiga, amb glosses marginals, ha arribat en tres manuscrits de la primera meitat i del tercer quart del segle XV, en un dels quals, el més antic, es conserven rastres de *scripta* librària primitiva que permeten datar la traducció al primer quart del segle XIV. És una traducció anònima, força correcta, que podria haver estat feta al voltant de la Universitat de Lleida, on es podia haver aconseguit l'obra. Que sigui anònima podria indicar que va ser una traducció d'encàrrec a llatínistes no relacionats amb l'exercici de la medicina, també fàcilment a l'abast a l'entorn de la universitat. Si va ser suscitada en ambients mèdics o profans fa de mal dir, perquè hi ha raons per sospitar una cosa i l'altra. De fet, encara que no tots els manuscrits conservats en català és segur que haguessin pertangut a cirurgians o barbers-cirurgians i no a profans, les atestacions documentals segures de la traducció —massa tardanes per tenir influència en la datació— sí que la situen en les seves mans. Almenys dos d'aquests manuscrits contenien textos sobre el pols i l'orina i altres obres sobre els medicaments, la dietètica, etc., mentre que el tercer, ara fragmentari, sembla identificable amb un manuscrit desaparegut de la Colombina que també contenia, a part dels textos semiòlogics, almenys la traducció dels *Aforismes* d'Hipòcrates. És una estructura evidentment inspirada en l'*articella*, en la qual la traducció catalana de la *Isagoge*, una obra curta, ja es devia inscriure des del primer moment.⁴¹

Els *Aforismes* d'Hipòcrates recullen en forma aforística els coneixements elementals de la medicina. Van tenir difusió sols i també amb l'extens comentari de Galè que en facilitava la comprensió, versió que es va incloure a l'*articella*. En català se'n conserven dues traduccions anònimes, una amb el text hipocràtic tot sol, que ha arribat incompleta en un manuscrit del tombant del segle XV, i una altra que a més inclou el comentari de Galè, en un manuscrit del segon quart del segle XV. La primera, força correcta, podria haver estat produïda en un entorn mèdic, mentre que la segona, amb notables deficiències, sembla relaciona-

⁴¹ Sciència.cat DB op27. Edició parcial a Badia, 1996, pp. 49-56. Vegeu Cifuentes, 2006, pp. 88-90, i Cifuentes, 2021a, pp. 270-271 i 282.

ble amb un traductor que no era coneixedor de la matèria i, de fet, el manuscrit d'aquesta segona traducció fa l'efecte de provenir d'un ambient burgès. Una i altra traducció es poden reconèixer en mans de cirurgians i de profans des de l'últim quart del segle XIV, però les còpies conservades tenen *scripta* primitiva modificada, i això les situa al primer quart del segle XIV, potser a l'àrea del català occidental.⁴²

Com a colofó d'aquest repàs de les traduccions que, a dia d'avui, es poden situar a finals del segle XIII i a principis del XIV convé descendir a l'espai de la pràctica mèdica. Efectivament, hi ha un tipus de font, el receptari mèdic, que permet entrellucar aquest espai i que ha estat revaloritzat en els últims anys. El gènere va néixer al context extrauniversitari, urbà i mèdic, del segle XIII, i va tenir un gran èxit posterior perquè connectava amb les necessitats immediates dels metges pràctics i dels profans en medicina. Per això hi ha dues variants de receptaris mèdics. Els uns, que he anomenat 'professionals', eren vademècums dels metges extrauniversitaris, i els altres, 'domèstics', guies d'autoajuda de la unitat domèstica. L'objectiu, comú, era disposar d'una eina d'accés al saber, valorat i necessari, que fos simplificada, personalitzada i, per tant, més útil. El més antic dels receptaris mèdics conservats pertany —i potser no és casualitat— a la variant 'professional'. És un receptari significativament unit a un llibre de comptes de principis del segle XIV de l'activitat mèdica d'un cirurgià, probablement identificable amb el Guillem de Vilaplana, actiu a l'àrea del Solsonès, que apareix sovint als comptes.⁴³

Conclusions

Aquest estat de la qüestió sobre les traduccions mèdiques catalanes de finals del segle XIII i principis del XIV ha situat, per primera vegada, una gran quantitat d'obres, moltes de les quals fins ara de cronologia desconeguda, en aquell període, el més antic del procés de vernacularització del saber als Països Catalans. S'ha proposat una classificació d'aquestes traduccions segons l'àmbit on es van generar: els medis urbans, l'entorn del rei i la seva família, i els cirurgians i els altres sanitaris extrauniversitaris.

⁴² *Sciència.cat* DB op1938 (traducció sense comentari) i op1939 (traducció amb comentari). Edició dels aforismes de les dues traduccions, sense el comentari de Galè, a Carré, 2000, que va datar les traduccions a partir de les conclusions de Badia, 1996, i no encara a partir de la *scripta*. Per a la *scripta* i la datació d'aquestes traduccions, vegeu Cifuentes 2021b, p. 165-166.

⁴³ *Sciència.cat* op2511. Sobre el gènere, vegeu Cifuentes, 2016. Per al de Vilaplana, vegeu les pp. 125 i 128-129 i Cifuentes, 2021a, pp. 266-267. En aquests treballs he donat les dates 1292-1318, però només aquesta última és segura.

L'aparició d'aquestes traduccions està en íntima relació amb l'especial significació de la salut i la medicina en la societat urbana en transformació d'aquell període i, en última instància, amb el procés de construcció d'un nou sistema mèdic, amb la implicació dels sectors urbans, els reis i els metges, que s'hi va donar. L'anàlisi d'aquestes traduccions aporta algunes claus importants per a entendre millor aquests fets. En efecte, representen iniciatives per accedir als coneixements de la nova medicina i així poder-los aplicar, i lluir, en l'exercici mèdic o en la vida quotidiana, tant metges com profans, uns i altres extrauniversitaris. En particular, una notable quantitat d'aquestes traduccions són textos per a l'aprenentatge i l'exercici de la cirurgia i la medicina pràctica segons els postulats de la 'nova cirurgia', que difonien amb formes ben bé apologetiques. En alguns casos, se'n coneix el traductor, i són persones molt significades en aquesta línia. En molts altres casos, són traduccions anònimes, encara que cal tenir en compte que n'hi ha que han arribat fragmentàriament i el nom del traductor pot haver-se perdut. Com és lògic, la crítica ha donat importància sobretot a les traduccions amb autor i ha menystingut la incorrecció de moltes de les anònimes, però aquestes traduccions anònimes poden ser més significatives del que sembla. Fa l'efecte que, a diferència de les traduccions amb autor, aquestes traduccions anònimes van ser encarregats a profans en medicina que coneixien la llengua de l'obra original, que cobraven per una feina més i no era pertinent que hi fessin constar el nom i, menys encara, afegir-hi un pròleg justificatiu. Uns encarregats que, en molts casos, devien fer-los cirurgians i barbers anònims, delerosos de tenir accés a aquestes obres. Sembla exemplar, al respecte, la traducció d'Ibn Wafid, que atribueix a dos profans, en aquest cas coneixedors de l'àrab. Les traduccions anònimes o incorrectes serien testimonis de gran interès per constatar la vitalitat dels processos al·ludits. Finalment, de l'estudi d'aquestes traduccions n'ergeix la importància del focus de València, que no ha d'estranyar perquè en aquell moment era un país nou, en construcció, que oferia oportunitats incomparables, i, particularment, un terreny propici a la innovació, a part de ser el més destacat punt de contacte amb la cultura i la medicina àrab de tot l'espai catalanoaragonès.

En definitiva, es va coneixent millor la primera etapa de la vernacularització del saber en català. En l'estudi dels textos catalans de Ramon Llull, conèixer-la i tenir-la en compte ha esdevingut indefugible. L'ús del vulgar en els llibres i les traduccions eren vies innovadores d'accés al saber, igual com paral·lelament ho era l'Art general. Al capdavant, Ramon Llull demostra ser plenament conscient de l'existència, els anhels, els mètodes i la significació d'«aquells qui s'han a ajudar ab los llibres qui són en romanç».

Bibliografia

- BADIA, Lola, *Textos catalans tardomedievals i «ciència de naturales»*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 1996.
- BADIA, Lola; PUJOL, Josep (eds.), *Summa de philosophia in vulgari*, dins Guillelmi de Conchis *Dragmaticon Philosophiæ / Summa de philosophia in vulgari*, Turnhout, Brepols (Corpus Christianorum Continuatio Medievalis, 152), 1997, pp. 275-497.
- BADIA, Lola; SANTANACH, Joan; SOLER, Albert, «Els manuscrits lul·lians de primera generació als inicis de la *scripta* librària catalana», dins *Translatar i transferir: la transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, ed. per Anna Alberni, Lola Badia i Lluís Cabré, Santa Coloma de Queralt, Obrador Edèndum-Universitat Rovira i Virgili, 2010, pp. 61-90.
- BADIA, Lola; SANTANACH, Joan; SOLER, Albert, *Ramon Llull as a Vernacular Writer: Communicating a New Kind of Knowledge*, Londres, Tamesis, 2016.
- BOSC, Jean-Louis, *Montpellier et la médecine andalouse au Moyen Âge: transfert des textes et des savoirs*, Montpellier, Presses universitaires de la Méditerranée, 2016.
- CABRÉ, Miriam, *Cerverí de Girona: un trobador al servei de Pere el Gran*, Barcelona - Palma, Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2011.
- CARDONER I PLANAS, Antoni, «Nuevos datos acerca de Jafudà Bonsenyor», *Sefarad*, 4, 1944, pp. 287-293.
- CARRÉ, Antònia (ed.), Hipòcrates *Aforismes (traducció catalana medieval)*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000.
- , «La traducció catalana abreujada del *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova, és un abreujament de la traducció de Berenguer Sarriera?», dins *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata = Mediaeval studies in honour Curt Wittlin = Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, ed. per Lola Badia, Emili Casanova i Albert Hauf, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2015a, pp. 103-115.
- , «Del 'regiment de sanitat' a la literatura: el cas d'Arnau de Vilanova», *Anuario de Estudios Medievales*, 45, 2015b, pp. 233-262.
- , (ed.), *Arnau de Vilanova Regiment de sanitat per al rei d'Aragó; Aforismes de la memòria*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2017.
- CARRÉ, Antònia; CIFUENTES, Lluís, *La traducció catalana medieval del Lilium medicine de Bernat de Gordon: estudi i edició del fragment conservat (llibre VII, Antidotari)*, Londres, Queen Mary, University of London: Medieval Hispanic Research Seminar, 2017.
- CERDÀ MICÓ, Concepció, *Lo Quart del Canon d'Avicenna: edició del text i estudi de les febres i l'orina*, Tesi doctoral de la Universitat de València, 2004.
- CIANCIOLO, Umberto, «Il compendio provenzale verseggiato della *Chirurgia* di Ruggero da Salerno», *Archivum Romanicum*, 25, 1941, pp. 1-85.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís, *Medicina i guerra a l'Europa baix-medieval: la sanitat i la participació dels seus professionals en les expedicions militars de la Corona d'Aragó (1309-1355)*, Tesi doctoral de la Universitat Autònoma de Barcelona, 1993 <<http://hdl.handle.net/10803/671571>>.

- , «Vernacularization as an intellectual and social bridge: the Catalan translations of Teodorico's *Chirurgia* and of Arnau de Vilanova's *Regimen sanitatis*», *Early Science and Medicine*, 4, 1999, pp. 127-148.
- , «Fragments d'un ms. en català de la *Chirurgia* de Teodoric reaprofitats en relligadures del Cinc-cents», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 19, 2000, pp. 561-585.
- , *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, 2a ed. revisada i ampliada, Barcelona-Palma, Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, 2006 [2002].
- , «L'ús del català en les obres científiques i pràctiques a finals de l'Edat Mitjana», dins Anna Alberni (ed.), Anònim *Speculum al foder*, Bellcaire d'Empordà, Vitel·la, 2007, pp. 115-127.
- , «Estratègies de transició: pobres i versos en la transmissió extraacadèmica del saber a l'Europa llatina tardomedieval», dins *Translatar i transferir: la transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, ed. per Anna Alberni, Lola Badia i Lluís Cabré (eds.), Santa Coloma de Queralt, Obrador Edèndum-Universitat Rovira i Virgili, 2010, pp. 241-263.
- , «La bibliografia mèdica catalana d'Arnau de Vilanova: estat de la qüestió i nous textos (amb una nota sobre la difusió a Catalunya d'una *Vida* d'Arnau)», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 30, 2011-2013, pp. 191-238.
- , «La traducció i la redacció d'obres científiques i tècniques», dins *Història de la literatura catalana*, coord. per Àlex Broch, vol. 2 (*Literatura medieval, II: Segles XIV-XV*, dir. per Lola Badia), Barcelona, Enciclopèdia Catalana-Barcino-Ajuntament de Barcelona, 2014, pp. 118-131.
- , «El receptari mèdic baixmedieval i renaixentista: un gènere vernacle», dins *Els manuscrits, el saber i les lletres a la Corona d'Aragó, 1250-1500*, ed. per Lola Badia, Lluís Cifuentes, Sadurní Martí i Josep Pujol, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2016, pp. 103-160.
- , «Els tractats de cirurgia medievals en català: entre el manual especialitzat i l'autoajuda domèstica», dins *Literature, Science & Religion: Textual Transmission and Translation in Medieval and Early Modern Europe*, ed. per Manel Bellmunt Serrano i Joan Mahiques Climent, Kassel, Reichenberger, 2020, pp. 121-148.
- , «Les miscel·lànies mèdiques medievals en català: una proposta de classificació», dins *Sabers per als laics: vernacularització, formació, transmissió (Corona d'Aragó, 1250-1600)*, ed. per Isabel Müller i Frank Savelsberg, Berlín-Boston, De Gruyter, 2021a, pp. 255-290.
- , «La *scripta* librària catalana primitiva als primers textos mèdics en català», dins «*Qui fruit ne sap collir*»: homenatge a Lola Badia, ed. per Anna Alberni, Lluís Cifuentes, Joan Santanach i Albert Soler, Barcelona, Universitat de Barcelona-Barcino, 2021b, vol. 1, pp. 157-170.
- , «Vernacular surgery in the medieval and early modern Latin West: works, individuals, and research methodologies», *Medicina nei Secoli*, 36, 2024, pp. 103-132.
- , «La réception du *Livre de physique* (ou *Régime du corps*) d'Aldebrandin de Sienne en catalan», *Revue d'Histoire des Textes*, n. s., 20 (2025), pp. 113-146.

- , ressenya de Conca-Guia 2024, *Tamid*, 21, 2026, en premsa.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís; FERRAGUD, Carmel, «Joan Jacme, cirurgià de Jaume I i Pere el Gran, autor de la traducció catalana del *Kitāb al-ʿuyūn* ('Llibre dels ulls') d'Alcoati», *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 12, 2025, pp. 277-342.
- CINGOLANI, Stefano Maria, *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.
- COLLELL I BANCELLS, Jaume (ed.), *Tresor de pobres compilat per Pere Hispano (Papa Joan XXI): versió catalana del segle XIV*, Barcelona, Impr. Fidel Giró (Biblioteca de la Revista Catalana), 1892.
- CONCA, Maria; GUIA, Josep, *La saviesa de transmissió aràbiga en la Mediterrània occidental: el Llibre de paraules i dits de savis i filòsofs (1291-1294) de Jafudà Bonse-nyor*, València, Universitat de València, 2024a.
- , «Motivació, contingut i datació del *Llibre de doctrina del rei En Jaume*», dins *Transmissió del saber a través de la traducció durant l'Edat Mitjana*, ed. per Joan M. Perujo Melgar i Pino Valero Cuadra, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Universitat d'Alacant, 2024b, pp. 49-71.
- CONTRERAS MAS, Antonio, «La versión catalana de la *Cirurgia* de Teodorico de Luca por Guillem Correger de Mayorcha: un intento de mejorar la formación teórica de los cirujanos», *Estudis Baleàrics*, 4, 1984, pp. 55-74.
- , *La difusión medieval de la Cirurgia de Teodorico Borgognoni (1205-1298) en los países de habla catalana: la versión catalana de Guillermo Correger (1306). Libro I (cirugía general) según el ms. París, Bibliothèque Nationale, fons espagnol, 212, fols. 1-18v*, Tesi de llicenciatura de la Universidad de Cantabria, 1986.
- DEZTANY, Lluís [pseud. de Lluís Faraudo de Saint-Germain] (ed.), Alcoati *Libre de la figura del uyl: text català traduït de l'àrab per mestre Joan Jacme...*, Barcelona, Impr. «La Renaixença» per als Laboratoris del Nord d'Espanya, 1933.
- ESCUDERO MENDO, M^a. Asunción, *Manuscritos de la Biblioteca de Catalunya de interés para la Farmacia y las Ciencias Médicas: en particular el Tresor dels pobres*, Tesi doctoral de la Universitat de Barcelona, 1993.
- FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, Lluís (ed.), *El Libre de les medicines particulars: versió catalana trescentista del text àrab del tratado de los medicamentos simples de Ibn Wáfid, autor médico toledano del siglo XI*, Barcelona, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1943.
- GALLENT MARCO, Mercedes, [Gil de Portugal] *Herbes per a guarir: un receptari medieval valencià del segle XV*, València, Universitat de València, 2020.
- GARCÍA BALLESTER, Luis, *La medicina a la València medieval: medicina i societat en un país medieval mediterrani*, València, Edicions Alfons el Magnànim-Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1988.
- GARCÍA BALLESTER, Luis; MCVAUGH, Michael R.; RUBIO VELA, Agustín, *Medical Licensing and Learning in Fourteenth-Century Valencia*, Filadèlfia, The American Philosophical Society (Transactions of the American Philosophical Society, 79, pt. 6), 1989 [reimpr dins García Ballester, Luis, *Medicine in a Multicultural Society*:

- Christian, Jewish and Muslim Practitioners in the Spanish Kingdoms (1222–1610)*, Aldershot, Ashgate Variorum (Variorum Collected Studies Series, CS702), 2001, III].
- GARRIDO VALLS, Josep-David (ed.), *Jaume I Llibre de saviesa (Llibre de doctrina)*, València, Edicions 3 i 4, 2009.
- KASTEN, Lloyd A. (ed.), *Seudo Aristóteles. Poridat de las poridades*, Madrid, Silverio Aguirre, 1957.
- MARTÍNEZ FERRANDO, Jesús Ernest, *Jaime II de Aragón: su vida familiar*, 2 vols., Barcelona, CSIC: Escuela de Estudios Medievales, 1948.
- MARTÍNEZ ROMERO, Tomàs, «Las traducciones según algunos traductores catalanes: unas reflexiones», *Cahiers d'études hispaniques médiévales*, 41, 2018, pp. 155-171.
- MCVAUGH, Michael R., *Medicine before the Plague: Practitioners and their Patients in the Crown of Aragon (1285-1345)*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- , «Royal surgeons and the value of medical learning: the Crown of Aragon, 1300-1350», dins *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, ed. per Luis García Ballester, Roger K. French, Jon Arrizabalaga i Andrew Cunningham, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, pp. 211-236.
- , «Surgical education in the Middle Ages», *Dynamis*, 20, 2000, pp. 283-304.
- , *The Rational Surgery of the Middle Ages*, Florència, SISMELE-Edizioni del Galluzzo, 2006.
- , «Academic medicine and the vernacularization of medieval surgery: the case of Bernat de Berriac», dins *El saber i les llengües vernacles a l'època de Llull i Eiximenis: estudis ICREA sobre vernacularització*, ed. per Anna Alberni, Lola Badia, Lluís Cifuentes i Alexander Fidora, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012, pp. 257-281.
- MCVAUGH, Michael R.; GARCÍA BALLESTER, Luis, «The medical faculty at early fourteenth-century Lérida», *History of Universities*, 8, 1989, pp. 1-25.
- MedCat: Corpus Medicorum Catalanorum*, ed. per Lluís Cifuentes i Comamala i Carmel Ferragud, Barcelona-València, Universitat de Barcelona-Universitat de València, 2020-present <<https://medcat.sciencia.cat>> [consulta 1-02-2026]
- MINERVINI, Vincenzo (ed.), *Il Libro de Sidrac: versione catalana*, Cosenza-Roma, Lerici, 1982.
- MOLINÉ I BRASÉS, Ernest (ed.), «Receptari de Micer Johan, 1466», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 7 (anys XIII-XIV)/54-55, 1913-1914, pp. 321-336 i 407-440.
- PACCES, Federico, *Les versions Ct₂ i Ct₃ del Secretum secretorum: edició digital i estudi lingüístic*, Tesi doctoral de la Scuola Normale Superiore (Pisa) i la Universitat de Barcelona (en curs).
- PANIAGUA, Juan Antonio, «Las traducciones de textos médicos hechas del árabe al latín por el maestro Arnau de Vilanova», dins *XXVII Congreso Internacional de Historia de la Medicina (31 agosto-6 septiembre 1980): actas*, Barcelona, Acadèmia de Ciències Mèdiques de Catalunya i Balears, 1981, vol. 1, pp. 321-326 [reimpr. dins: Ídem,

- Studia arnaldiana: trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelona, Fundació Uriach 1838, 1994, VIII].
- PASTOR I BATXELLÍ, David, «La tradició catalana de la *Chirurgia* de Teodoric Borgognoni: estat de la qüestió i reptes de l'edició crítica», *Llengua & Literatura*, 37, 2027, en premsa.
- , *La traducció catalana de la Chirurgia de Teodoric Borgognoni: edició i estudi*, Tesi doctoral de la Universitat de Barcelona (2027).
- PESENTI, Tiziana, «*Articella*, dagli incunabuli ai manoscritti: origini e vicende di un titolo», dins *Mercurius in trivio: Studi di bibliografia e di biblioteconomia per Alfredo Serrai nel 60° compleanno (20 novembre 1992)*, ed. per Maria Cochetti, Roma, Bulzoni, 1993, pp. 129-145.
- RAMELLO, Laura, «Una raccolta di ricette in antica lingua catalana (codice palatino 1052 della Biblioteca Nazionale di Firenze)», *Quaderni di Filologia Romanza*, 11, 1994, pp. 99-136.
- RINOLDI, Paolo, «Appunti per una nuova edizione del compendio occitanico verseggiato della *Chirurgia* di Ruggero Frugardo», *Cultura Neolatina*, 69, 2009, pp. 329-440.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-*eval**, 2 vols., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1908-1921 [reimpr.: 2000].
- Sciència.cat DB: Base de dades de la ciència i la tècnica en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, ed. per Lluís Cifuentes i Comamala, Barcelona, Centre de Documentació Ramon Llull, de la Universitat de Barcelona, 2012-present <<https://www.sciencia.cat/scienciadat-db>> [consulta 1-02-2026]
- SOLÀ-SOLÉ, Josep M. (ed.), *El Llibre de doctrina del Rei Jaume d'Aragó*, Barcelona, Hispam, 1977.
- TOUS PRIETO, Francesc, «Els *Proverbis de Salomó*: transmissió manuscrita, contingut i edició sinòptica», *Magnificat Cultura i Literatura Medievals*, 12, 2025, pp. 55-107.
- ZAMUNER, Ilaria, «La tradizione romanza del *Secretum secretorum* pseudo-aristotelico: regesto delle versioni e dei manoscritti», *Studi Medievali*, 46, 2005, pp. 31-116.